

دیرمی نویسنده کی

محمد تقی دانش پژوه

۶ - کتاب الخراج و صناعة الكتابة از ابوالفرج (جعفر) قدامت بن جعفر کاتب قرسی

بغدادی گویا ایرانی در گذشته ۳۳۷، در نه منزل او آنرا پس از ۳۱۶ و پیش از ۳۲۰ ساخته است.

مترله نخستین گویا دیباچه و صدرمانند است و ترتیب منزلها در آن آمده است (دیباچه

جزو دوم).

مترله دوم روشن نیست که در چیست.

در مترله سوم از تشریح و از وجود و فنون بلاغت وصف شده است چنانکه خود قدامه در آغاز

مترله پنجم گفته است.

مترله چهارم باید درباره دیوان الخراج و الصباغ باشد چنانکه از آغاز مترله پنجم که

بر میآید.

مترله پنجم در یازده باب است:

۱ - دیوان الجیش،

۲ - دیوان النفقات،

۳ - دیوان بیت المال،

۴ - دیوان الرسائل (نمونه نگاری است)،

۵ - دیوان التوقيع و دیوان الدار،

۶ - دیوان الخاتم،

۷ - دیوان القبض (القبض)،

۸ - دیوان النقود و العیار و الاوزان و دیوان دار الضرب،

۹ - دیوان المظالم،

۱۰ - کتابه الشرط و الاحداث،

۱۱ - دیوان البرید و السکک و الطرق التي توأجى المشرق و المغرب.

مترله ششم در هفت باب است:

۱ - فی ان اکثر ارض الارض من الهيئة و القدر و المساحة و الوضع و العمارة فانما اخذ

من الصناعة النجومية و کثیفة ذلك،

۲ - فی قسمة المعمور من الارض،

۳ - فی وضع البحار من الارض المعمور و مسافتها و الجزایر منها،

۴ - فی الجبال التي فی المعمور و عددها و اقدار المشهور منها،

۵ - فی الأنهار و العيون و البطایح التي فی المعمور و اعدادها و اوضاعها و مقادیرها،

و العظام منها،

٦ - في مملكة الاسلام واعمالها وارتفاعها ، لغيره ولا يملكها غيره ، في قوله
٧ - في ذكر نفور الاسلام والامم والاجبال العظيمة بها ، في قوله
منزله هفتم در نوزده باب است :

- ١ - وجوه الاموال ، في قوله
- ٢ - الفراء وهوارض العنوة ، في قوله
- ٣ - ارض الصلح ، في قوله
- ٤ - ارض العشر ، في قوله
- ٥ - احياء الارض واحتجارها ، في قوله
- ٦ - التقطيع والضحايا ، في قوله
- ٧ - المقاسمة والوضايع ، في قوله
- ٨ - جزية رؤس اهل الذمة ، في قوله
- ٩ - صدقات الابل والبقر والعتق ، في قوله
- ١٠ - اخماس الغنائم ، في قوله
- ١١ - المعادن والركاز والمال المدفون ، في قوله
- ١٢ - فيما يخرج من البحر ، في قوله
- ١٣ - فيما يوجد من التجار اذ امر و اعلى العاشر ، في قوله
- ١٤ - اللتعة والضالة ، في قوله
- ١٥ - في موارد من لا وارث له ، في قوله
- ١٦ - الشرب ، في قوله
- ١٧ - الحريم ، في قوله
- ١٨ - اخراج مال الصدقة ، في قوله
- ١٩ - فتوح التواخي والامصار ، في قوله

منزل هفتم در نوزده باب است :

- ١ - صدر هذه المثولة (دراينكه انسان مدني وشهرتئين است) ، في قوله
- ٢ - السبب الذي احتاج الناس الى التغذي ، في قوله
- ٣ - السبب الذي احتاج الناس الى اللباس والكسوة ، في قوله
- ٤ - السبب الذي احتاج الناس الى التماسل من اجله ، في قوله
- ٥ - السبب الذي احتاج الناس الى المدن والاجتماع فيها ، في قوله
- ٦ - في حاجه الناس الى الذهب والفضة والتعامل بيها وما يجري مجراها ، في قوله
- ٧ - في السبب الداعي الى اقامة ملك و امام الناس بجمعهم ، في قوله
- ٨ - في ان النظر في علم السياسة واجب على الملوك والائمة ، في قوله
- ٩ - في اخلاق النك و ما يجب ان يكون عليه منها في ذات نفسه ، في قوله
- ١٠ - في الخلال التي ينبغي ان يكون مع خدام الملك والقرباء منهم وهو عشرون خلة ، في قوله
- ١١ - العقل ، في قوله
- ١٢ - العلم ، في قوله
- ١٣ - الود للناس ، في قوله
- ١٤ - التضيقة ، في قوله
- ١٥ - كتمان السر ، في قوله
- ١٦ - العفة ، في قوله
- ١٧ - مجانبه الحسد ، في قوله
- ١٨ - الضراعة وشفقة القلب ، في قوله
- ١٩ - الصدق ، في قوله
- ١١٠ - التفاؤل والصلح ، في قوله
- ١١١ - حزن التزي والهية ، في قوله
- ١١٢ - البشر والاجمال في الملاقة ، في قوله
- ١١٣ - الرافة ، في قوله
- ١١٤ - ان يكون نية ، في قوله
- ١١٥ - الامانة ، في قوله
- ١١٦ - الانصاف ، في قوله
- ١١٧ - عدم اللجاج والمحك ، في قوله
- ١١٨ - عدم البذخ ، في قوله

۱۹- ان لایکون حریصا ، ۲۰- ان لایکون فدما وخبائتقیلا .

۱۱- فی اسباب بین الملک و بین الناس اذا تحفظ منها زاد تسریحامنه وانصرف المعایب

عنه وتملکت له سیاسته .

۱۲- فی استیزار الوزراء وما یحتاج الیه الملک منهم وما یلزم الملوک لهم .

از این کتاب بخوبی ما میتوانیم به داستنی های دبیران آن روزگار پی ببریم . در بابهای

۸ و ۹ منزله هشتم سخنان دانشمندان و خردمندان یونانی آمده و پارمینی از رساله های ارسطو

در بند به اسکندر و سرگذشت اسکندر گذارده شده است .

قدامه در برشردن دیوانهای دولت گویا از خدای نامه بهره برده باشد چه عامری

بشاپوری در السعادة والاسعاد (ص ۴۳۵) از سخن شاپور که در خدای نامه آمده است چنین یاد

کرده که پادشاه را باید دوازده وزیر باشد هفت وزیر و نویسنده برای هفت دیوان و پنج وزیر

دیگر بنام شهریان و نگاهبان و دربار و داور و دادرس ، نزدیک آنچه که قدامه یاد نموده است .

قدامه گویا برای نخستین بار در این کتاب شالوده جامع شناسی و علم عمران را ریخته

است . این خلدون در مقدمه تاریخ خود بایستی از سخنان او بهره برده باشد . او اگرچه از کتاب

الخراج نام نمی برد ولی یکی از مدارک او ممالک و ممالک این حوقل است و او در آن میگوید

که من به ممالک و ممالک این خرداده و کتاب الخراج وصنعة الكتابة قدامه نگریسته ام (ص ۸۴

طیانه)

(دیباچه البرهان فی وجوه البیان ص ۲۱ - دیباچه نقدالنثر ص ۲۱ - فهرست فیلمها

ص ۳۱۸ - دیباچه دخویه بریان فرانسه - قدامه بن جعفر و النقد الادبی از بدوی طیانه ص ۹۷) .

نسخه کوپرولوش ۱۰۷۶ در ۲۱۵ گ جزو دوم است از این کتاب و از منزله پنجم

آغاز میشود ، جز این یکی نسخه دیگری نشان نداده اند و دخویه از روی همین نسخه پاره هایی

از آن با المسالك والممالک ابن خردادبه (ص ۱۸۴ - ۲۶۶) چاپ کرده است :

باب ۱۱ منزله ۵ (دیوان البرید) و باب ۲ منزله ۶ (قسمة المعمور من الارض) و باب ۵

منزله ۶ (الانهار والعیون والبطایح) و باب ۶ منزله ۶ (مملکت الاسلام واعمالها وارتفاعها) و باب

۷ منزله ۶ (نفور الاسلام والامم والاجیال المطیفة بها) منزله هفتم آن در لندن سال ۱۹۶۵

عکسی با دیباچه ای به انگلیسی چاپ شده است .

۷ - تاریخ قم یا کتاب قم که ابوعلی حسن بن محمد بن حسین سائبین مالک (منتزله

الطالیه ص ۲۵۵ و ۲۵۷) در ۳۷۸ بنام صاحب بن عباد زعمانی که برادر مؤلف ابوالقاسم کتاب

فرمانروای قم بوده است در بیست باب ساخته و حسن بن علی بن حسین عبدالملک قمی سال ۸۶۵

بدرخواست فخرالدوله ابراهیم بن عمادالدوله محمود بن شمس الدوله محمد بن علی منی آن را بنقاری

در آورده است .

آنچه از این فارسی در نسخه های خطی و چاپی هست تا همان فصل یکم باب پنجم است

و نشانی از دیگر بابهای آن عربی و نه فارسی نیست .

این کتاب ارزنده و سودمند اگرچه تاریخ است ولی ما به بسیاری از آنچه که دبیران باید

بدانند در آن می بینیم بویژه آنکه متن و ترجمه بنام دو وزیر است و مطالبی که درباره وضع

جغرافیائی قم و آبیاری و خراج آنجا در آن آمده است برای دبیران بسیار سودمند است .

۸ - مفاتیح العلوم ابو عبدالله محمد بن احمد بن یوسف خوارزمی کتاب در گذشته ۳۸۷ که

بهترین نموداری است از آنچه کاتبان و دبیران بایستی بدانند و او آنرا چنانکه خود میگوید

برای ادیبان و کاتبان نگاشته است .

۹ - الفهرست ابن الندیم که از دبیران و کتاب و داستنی های آنان در آن سخن بیان

آمده است .

۱۰ - جاویدان خرد مشکویه رازی که گذشته از سخنان خردمندان یونان و اخبار

اسلامی پندواندروز و گفته های بزرگان و اندیشندگان ایرانی فراوان در آن آمده است .

۱۱ - رسوم دارالخلافه از ابوالحسن هلال بن المحسن المناوی (۳۵۹ - ۴۴۸) که متولی دارالانشاء بوده و آن را باید میان سالهای ۴۲۲ - ۴۴۸ ساخته باشد. ازین کتاب هم با آنچه که دبیران می‌بایستی بدانند آشنا می‌شویم.

۱۲ - البرهان فی وجوه البیان از ابوالحسن اسحاق بن ابراهیم بن سلیمان بن وهب کاتب که پس از ۳۳۵ ساخته است. این کتاب را او براساس چهارهستی: خارجی و ذهنی و لفظی و کتبی که ارسطو گفته است به‌نگارش درآورده و چهاربخش بنام بیان در آن گذارده است:

۱ - اعتبار که در آن از قیاس و خبر بحث میشود،

۲ - اعتقاد که در آن از حق و مشتبه و باطل بحث میگردد،

۳ - عبارت که در آن از دستور زبان و بلاغت و شعر و نثر و خطابه و جدل گفتگو شده است؛

۴ - کتاب یادگیری که در آن از خط و خوش‌نویسی و افزار آن و انشاء و استیفاء و نویسندگی دیوانی از حساب و خراج و بیت‌المال عمومی و خصوصی و سررشته‌داری سپاهیان و شرط و حسیه و آیین وزارت و شغل دیوانی یاد شده است.

نکته‌های تازه‌ای درباره نویسنده و دبیری آن روزگار در آن است.

بحث ما درباره آثار فارسی دبیران و نویسندگان ایرانی است که در مجموعه‌ها و جتکها و سقیته‌ها و یا مجموعه‌های منشآت و رسایل و ترسها و یا جداگانه از آنها بیادگار مانده است.

فهرست کردن این آثار کار آسانی نیست و در یک مقاله و یا یک مجلد کتاب ننگد. در اینجا از چند کتاب منشآت و ترسل و آنچه بدینها مربوط است نمونه‌وار یاد میشود تا سیر تاریخی این هنر تا اندازه‌ای نشان داده شود بویژه آنکه از مطالعه در این اسناد می‌توان به تاریخ هنر ایرانی

دوران تیمور پی برد و بسیاری از نکات آن را با آنها روشن نمود.

نامه‌ها و منشآت را باید از چندین رهگذر بررسی نمود:

۱ - افزار و آلات کتابت و نویسندگی،

۲ - خوش‌نویسی و خط نامه،

۳ - طرز نگارش نامه‌ها،

۴ - آرایش نامه‌ها،

۵ - تسجیلات و سجالات در بالا و پشت نامه‌ها،

۶ - مهر و تمغا،

۷ - طغرا،

۸ - زمان و مکان کتابت.

سود بزرگی که ما از خواندن منشآت و ورقعات و نامه‌ها می‌بریم آشناسدن با اصطلاحات و لغات دیوانیان و درباریان و دبیران و دستگاههای فرمانروایی ایرانیان و قلم‌رو زبان فارسی است.

اگر بتوانیم روزی همه این لغات را با بیان معانی مراد از آنها در اسناد یکجا گرد آوریم فرهنگ دیوانی خوبی در دست خواهیم داشت و بسیاری از مشکلات ادبی و تاریخی را با آن حل خواهیم کرد.

در پایان تاریخ عالم آرای عباسی (چاپ دوم) ورقعات ابوالفتح گیلانی و حواشی مینورسکی بر تذکره الملوك و اسناد بخارا و خوقند و گرجستان و ارمنستان و قفقاز چاپ شوروی شرحی از پاره‌ای از این لغات نیست.

نخست از چند مجموعه‌ای به ترتیب تاریخ چاپ آنها یاد میکنیم که اسناد تاریخی در آنها گرد آمده است:

در ۱۳۴۰ - اسناد امیر کبیر در سرگذشت او از عباس اقبال آشتیانی نشر شده است،

در ۱۳۴۱ - اسناد تیموری چاپ عبدالحمید نوایی نشر شده است،

در ۱۳۴۲ - اسناد سید جمال‌الدین افغانی بکوشش ایرج افشار و اصغر مهدی نشر شده است،

در ۱۳۴۳ - ثابتیان اسناد و نامه‌های تاریخی و اجتماعی گرد آورده است،

در ۱۳۴۶ - ابراهیم صفائی اسناد سیاسی دوران قاجاریه نشر کرده است .
در ۱۳۴۶ - مؤید ثابتی اسناد و نامه‌های تاریخی نشر کرده است .
در ۱۳۴۶ - اسناد فرج خان بکوش آقایان اصفهانیان و روشنی چاپ شده است .
در ۱۳۴۷ - عبدالحمین نوایی اسناد و مکاتبات تاریخی زمان شاه اسماعیل را نشر
نموده است (چاپ بنیاد فرهنگ) .
در ۱۳۴۸ - ابراهیم صفائی «نامه‌های تاریخی» و «اسناد مشروطه» و «اسناد نویافته»
را به چاپ رسانده است .
در ۱۳۴۸ - جهانگیر قائم‌مقامی یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا بهلولی را

نشر کرده است .
در ۱۳۴۸ - جهانگیر قائم‌مقامی دفتر مکاتبات ظهیرالدوله را از روی نسخه مورخ
۴ ذی قعدة ۱۳۳۶ (۲۰ مرداد ۱۲۹۷ خ) به دستور سیدمحمدخان انتظام‌السلطنه گویا از روی اصل‌نامه
نشر کرده است و آن در دو بخش است : یکی مربوط به دوران فرمانروایی او در گیلان و مازندران،
دیگری دوران فرمانروایی او در کرمانشاهان و رویم ۹۸ نامه و تلگراف و مقاله و شعر است .
از جایهای خارج ایران

۱ - ۱۹۵۶ - فرامین فارسی‌ماتناداران به فارسی و ارمنی و روسی در ایروان در دو جلد .
۲ - ۱۹۶۱ - اسناد تاریخی فارسی گرجستان به فارسی و گرجی و روسی در تفلیس
در دو جلد .
۱۹۶۷ - اسناد آستانه بی‌بی‌هیبت به ترکی و فارسی در باکو .
۱۹۶۸ - قبالات فارسی‌ماتناداران به فارسی و ارمنی و روسی در ایروان .
اینک از پارمائی از آثار دبیران و نویسندگان ایرانی با فارسی نویسی را در چند بخش
فهرست وار یاد می‌کنیم :

نخست کتابهای حساب دیوانی و سیاق و استیفاء و کتابچه‌های مالیاتی شهرها و روستاها
و دفترهای بودجه و جمع و خرج که نمونه‌های بسیاری از آنها در دست است و اینگونه محاسبات هم
گاهی در فرمانها و اسناد زمان صفویان و دوران نادر و قاجار هم آمده است :

۱ - ناصر خسرو بیگانی قبادیانی : عجائب الحساب و غرائب الحساب دارد به فارسی، بندی
از آن در سه مسأله جبر در کتابخانه ملک هست (ش ۶/۷۴۰) .
۲ - علی بن یوسف بن علی مستوفی : لب الحساب دارد که در آن از حساب مستوفیان و سیاق
بحث کرده است و گویا از سده ششم است . (راهنمای کتاب ۶ : ۱۱ و ۱۲ ص ۸۱۵) .

* دانشگاه ش ۵۲۱۳ (فهرست قلمهائی دانشگاه ص ۱۷۳ و ۲۹۶ ش ۱۷۱۶) .
۳ - نجم‌الدین محمود بن عمر طینان ابرقوهی طینانی : رساله در ضرب و قسمت دارد که
دائک و نسو و پیشروجه و برنج را محاسبه کرده و ضربها و قسمتهای جزئی آنها را معین ساخته است .

* مجلس ش ۲۱۴۸ (۶ : ۱۱۷) نوشته حسن بن یوسف بن داود بن علی اناری در شب
روز آدینه ۲۲ ذی قعدة ۷۵۰ ، اگرچه تاریخ تألیف در آن ۸ ذی قعدة ۷۸۰ آمده است .

۴ - خواجه نصیرالدین ابو جعفر محمد بن حسن طوسی : رسم و آیین پادشاهان قدیم
در باب وصول مالیات و خراج و مصارف آن دارد که دوبار چاپ شده است (سرگذشت طوسی از
مدرس رضوی ص ۲۹۵ - رسائل طوسی نشر همو در ۱۳۳۵) .

* سیسالارش ۱۵۱۱/۲ در ص ۵ (۵ : ۵۳) .

* ملک در مجموعه آشفته ش ۳۸۳۹ یک صفحه از آن هست به خط تعلیق کهن .

* مینوی ش ۴۹/۱۵ که برگهای دیگر نسخه پیش‌است (نشریه ۶ : ۶۷۶) در ش

۴۹/۱۶ هم همین رساله است مورخ ۱۳۴۷ .

۵ - حسن بن علی : المرشد دارد در حساب و سیاق و دفتر داری که در ۶۶۱ زمان هولاکو (۶۵۴-۶۶۳) بنام صدرالدین احمد بن شرفالدین عبدالرزاق بن صدر ابوالوفاء ابن احمد خالدي زنجانی در سر پیری ساخته است .

این خالدي ملازم ارغون (۶۸۳ - ۶۹۰) و گیخاتو (۶۹۰ - ۶۹۴) و غازان (۶۹۴ - ۷۰۳) بوده و در روز یکشنبه ۲۲ رجب ۶۹۹ به سعادت خواجه رشید کشته شده است (مستور الوزرا ص ۳۰۵ - آثار الوزرا ص ۲۸۲ و ۲۸۵ - نایم الاسفار ۱۰۹ - ۱۱۲).

* مجلس ۶ : ۱۲ ش ۲۱۵۴ .

۶ - خواجه شمس الدین محمد صاحب دیوان جونی (کشته در ۶۸۳) .
بنام خواجه میر احمد حالی (خواجه پیر احمد خوانی؟) شمس السیاق ساخته است .
(دیباچه رساله سیاق ابواسحق غیاث الدین محمد کرمانی - مجله ادبیات تهران ش

۴۷ و ۴۸) .

۷ - شرف الدین فضل الله خاصه مؤلف بحر السیاق که در رساله سیاق کرمانی (مجله ادبیات ش ۴۷ و ۴۸) از آن یاد شده است (نیز دیباچه آلمانی رساله فلکیه) .

۸ - کمال الدین حسن حکاک مروزی : مرشد المحاسبین دارد که نایستی از سد ۸ متأخر باشد و آن در هفت بند است .

(استوری ۲ : ۷) .

جلبی از مرشد المحاسبین ترکی در یک مقدمه و دو مقاله : اصول حساب ، فروع حساب ، یاد کرده است .

۹ - منصور بن محمد بن علی شیرازی در ۸۴۲ شمس السیاق خود را در ده فصل که سه فصل نخستین آن درست مانند سه بخش نخستین رساله مالیات و خراج طوسی است ساخته است (استاد کتاب باو به قیاس است) .

* موزه عراق در بغداد ش ۱/۱۱۴۷ مورخ ۱۰ صفر ۸۹۰ (نشریه ۴ : ۵۷۷) .

۱۰ - عبدالنور بن محمد بن کای مازندرانی : رساله فلکیه دارد که نزدیک ۸۶۵ ساخته است .
والتر هیتس آن را در ویس یادن در ۱۹۵۲ (خ ۱۳۳۹) چاپ رسانده است . نسخه ای از آن هم در مجلس ش ۱/۲۴۶۴ (نشریه ۵ : ۱۸۵) هست .

۱۱ - تعلیم سیاق : خواجه سلیمان شاه که در رساله کرمانی (مجله ادبیات تهران ش ۴۷ و ۴۸) از آن یاد شده است .

۱۲ - قاسم بن یوسف ابونصری طبری هروی مؤلف ارشاد الزواجره در ۹۲۱ . قواعد ضرب و قسمت حسابی و هندسی و طریق قسطنطین آب دارد .
(چاپ شده در فرهنگ ایران زمین سال ۱۳ و یکوش مایل هروی به هرنه بنیاد فرهنگ

ایران در ۱۳۴۲) .

۱۳ - خواجه محیی الدین کرمانی گو یا همان محیی بن محمد کرمانی مترجم تبصرات المتعلمین علامه حلی برای «حسب الله» تهرات (نسخه مورخ ۱۰۲۵ شیراز که در نشریه ۵ : ۲۷۱ یاد شده است) قواعد الحساب دارد که در رساله سیاق کرمانی یاد شده است (مجله ادبیات ۴۷ و ۴۸) .

۱۴ - غیاث الدین ابواسحاق محمد عاشقی کرمانی بنام شاه تهماسب و مجد الاسلام عبدالرشید وزیر کرمانی و فرزندش عبدالقادر در نزدیک ۹۵۱ رساله ای در علم سیاق ساخته است در یک مقدمه و چهارده فصل و چهارده دومی درسه فصل سومی در دو قسم و یک خاتمه .

(مجله ادبیات تهران ش ۴۷ و ۴۸ - فهرست نسخه های خطی فارسی ۱۷۸) .

* مجلس (بهار) (نشریه ۵ : ۶۶۹ - مجلس ۹ : ۸۵ و ۱۰ : ۶۸۳) .

* مدرسه میرزا جعفر مشهد (رساله حساب) .

- ۱۵ - محمد لطیف گجراتی : مرآت الہند در محاسن صوجبات را کہ آمار بیست سالہ دربار اکبرشاہ و شیخ ابوالفضل است در ۱۰۷۴ نگاشته است . (۱۵۲-۲۲۲)
- * رھاتک ص ۱۰۲ ش ۵۸۸ .
- ۱۶ - دستور العمل : در نویسندگی و حسابدانی در تقسیم زمان بہ عدد و اوزان و مقانیس بہ سیاق با گریدمای از سیاق نامہ ہیئہ اندرام Anand Rām نسخہ نویسی از مردم کترای اللہ آباد و پسر راجہ مردی رام و در گذشتہ ۱۱۶۴ و مؤلف مرآت الاصطلاح و متخلص بہ مخلص و شاگرد بیدل ، برخی از آن در جدول است .
- * اسپرنگر ص ۲۶۲ .
- * دیوان ہند ۲۱۲۵ .
- * موزہ بریتانیا (ریو ۸۰۴ و ۹۹۷) .
- ۱۷ - زین العابدین بن سید رضی شوشتری : فتح المجاہدین یا قواعد تیوسلطان را سال ۱۱۷۹ ساخته و در آن قواعد جنگی دربار تیوسلطان میسوری در تدابیر حرب و آداب فرماندہان و سپہسالاران و بخشیاران و نگاہبانان را گنجانده است و آن موسوعہ نظامی است در چند باب .
- * ایوانف ۱ : ۶۵۹ (چندین نسخہ) .
- * بادلیان ش ۱۹۰۳ .
- * برج ۱۳۴ - ۱۳۵ .
- * دیوان ہند ش ۲۷۳۸ - ۲۷۶۰ .
- * موزہ بریتانیا Or 3260 مورخ ۱۵ ع ۱۲۰۶/۲ بفارسی با ترجمہ انگلیسی (ذیل ریو ص ۲۶۰ ش ۴۰۶) .
- ۱۸ - چہترمل Chatar Mal پسر رای پسران چند Rai Puran Chand سرشار منشی : دیوان پسند را کہ دفتر رسمی ادارہ و زمین و عوائد است در چہار دستور :
- ۱ - در بیان درستی زمین های کشتکار و تعیین جمع سرکار و بعضی حساب سیاق و شمار ،
  - ۲ - در پیداوری اجناس مزروعہ ،
  - ۳ - در بعضی انتظام مهمات مالی و ملکی ،
  - ۴ - در بعضی دست آویزات معاملہ .
- ساختہ است .
- * موزہ بریتانیا Or 2011 (ریو ۹۹۰) .
- ۱۹ - میرزا محمد مہدی خان پسر محمد باقر اصفہانی قاضی فروغ (۱۲۲۳ - ۱۲۹۳) کہ بنام محمدشاہ در ۱۲۵۸ فروغستان در سیاق ساختہ است (ذیل ۱۶ : ۱۸۵ - فہرست نسخہ های خطی فارسی ۱۸۵)
- * دانشگاه ۵۵۰۲ (ش ۱ نفیسی)
- * ملک ۲۷۰۴ از سدہ ۱۳ .
- ۲۰ - حاج محمد کریم خان کرمانی : رسالہ فی علم الاستیفاء دارد بہ عربی و مورخ شب چہارشنبہ ۲۱ رجب ۱۲۵۲ در شرح مقدمہ پنجم کتاب الملل والنحل شہرستانی در پاسخ سید محمود مفتی بغداد ، مانند رسالہ سید کاظم رشتی در پاسخ مفتی حنفی بغداد ، او این را بدستور ہمین استاد رشتی خود نگاشته است (فہرست مشایخ ۲ : ۱۶۵ و ۲۳۲) - فہرست عربی کتابخانہ ملک ص ۳۱) .
- * ملک ۵۷۵۶ مورخ ۱ رجب ۱۲۸۱ .